

A berlini nyilvánosság az 1920-as években II.*

A vincellérek pártfogója: a Hermes-eset

II. Vilmos, az utolsó német császár 1918. november 11-én elhagyta Németországot, azonban alig telt el hét anélkül, hogy a német újságok ne írtak volna róla. Az első világháború győztese többször kérték a háborús bűnökkel megvádolt uralkodó kiadatását, de a holland kormány ezt minden alkalommal megtagadta. Kérték viszont Vilmostól, hogy politikai tevékenységet ne folytasson, és engedély nélkül ne hagyja el átmeneti lakóhelyét. Nem volt könnyű számára végleges lakhelyet találni, mert Viktória királynő unokája válogatósnak bizonyult. Végül 1919 novemberében elkezdődhetek az Utrecht közeli Doornban az átépítési munkálatok, ahová a következő esztendő májusában beköltözhetett feleségével. A weimari köztársaság kormánya nagyvonalú gesztust gyakorolt, mikor engedélyezte, hogy kastélyaiból és palotáiból Hollandiába szállíttassa az összes mozdítható vagyonát. 1920 májusában a 25 vasúti kocsiból álló első szerelvény útját felfokozott érdeklődés kísérte. Az újságok nyáron és ősszel folytatták a beszámolóikat, mert a német közönség hol rokonszenvvel, hol pedig ellenszenvvel kísért érdeklődése nem csillapodott volt uralkodójuk iránt. A képes beszámolókból aztán megtudhatták, mekkora pompával és eleganciával rendezték be a doorni villát.

Október közepén a volt császárról szóló híradásokat háttérbe szorította a hír, miszerint Andreas Hermes miniszter saját céljaira használta az általa vezetett Birodalmi Élelmezési és Mezőgazdasági Minisztérium forrásait.¹ Néhány nap elteltével már arról szóltak a tudósítások, hogy a minisztériumban korrupctisztviselők igazgatják az új köztársaság ügyeit, és Hermes miniszter úr maga

* Jelen írás a *Mediárium* előző számában megjelent, a 20-as évek Berlinjének nyilvánosságát bemutató tanulmány önálló fejezetként is olvasható folytatása.

¹ Der Bestechliche. *Vorwärts*, 1920. október 15.; Krise im Reichsernährungs-Ministerium?. *Vossische Zeitung*, 1920. október 15.; Ein bestechlicher Beamter. *Berliner Lokal-Anzeiger*, 1920. október 15.; Krisis im Reichsernährungsministerium? *Kreuz-Zeitung*, 1920. október 16.

is megveszthegethető. Sőt azt is olvasni lehetett, hogy állami pénzből fizették két új gépkocsijának beszerzését és az otthoni dolgozószobáját is közpénzből re-nováltatta.² A miniszter védelmébe vette az ügyben eljáró tisztviselőt.

Andreas Hermes mezőgazdasági és közgazdasági tanulmányokat folytatott Bonnban, Jénában és Berlinben. Tanulmányai befejeztével Franciaországban és Olaszországban dolgozott, majd hosszú szakmai utazásokat tett Dél-Amerikában. Sokrétű múltbéli tapasztalatainak és jó szervezőképességének köszönhetően 1919-ben meghívást kapott a gazdasági minisztériumba, amelynek magas rangú tisztviselője lett. A következő évben kinevezték az újonnan szervezett Birodalmi Élelmezési és Mezőgazdasági Minisztérium vezetőjévé. Nem sokkal miniszteri kinevezése előtt belépett a Centrum Pártba. Hermes szakmai hozzáértése jelentősen hozzájárult a világháború győztes hatalmai által meghirdetett élelmiszerblokádnak okozta válság kezeléséhez. A szakminisztérium életre hívása arról árulkodott, hogy az országos élelmiszerellátás területén kialakult súlyos helyzet a békeszerződés aláírásával nem szűnt meg. Nehezítette a helyzetet, hogy a diktátum rendelkezései szerint Németországnak jelentős mennyiségű mezőgazdasági terméket kellett jóvátételként külföldre szállítania.

Az októberben kirobbant korrupciós skandalum hátterében alighanem a weimari koalíciós kormányból nyáron kilépett szociáldemokraták (SPD) és a kormányzó Centrum Párt közötti vita állt, ugyanis a háború utáni gazdasági újjászervezés kulcsfontosságú kérdéseit különböző módon ítélték meg. Ez az ellentét kitapintható volt a szociáldemokraták 1920 októberében megtartott pártnapján elhangzott vitában. Otto Braun, aki Poroszország szociáldemokrata miniszterelnöke volt és egyben a tartományi mezőgazdasági tárca vezetője is, erőteljesen kritizálta a volt koalíciós partner mezőgazdasággal kapcsolatos intézkedéseit és további terveit. A bíráló egyértelműen Hermesnek szólt, hiszen ő irányította a Centrum Párt agráriummal kapcsolatos átalakítási terveit. A szociáldemokrata politikus szerint Hermesből hiányzott a kompromisszum-készség, majd azt vetette a szemére, hogy elképzeléseivel csak a vesztfáliai nagybirtokosok érdekeit szolgálja. Braun azonban nem csak általánosságban kritizálta a birodalmi minisztert. Hangsúlyozta, hogy a kistermelők támogatásának csökkentése, majd pedig eltörlése a tőkeerős nagyvállalkozók számára behozhatatlan versenyelőnyvel jár, s ez már rövidtávon is az élelmiszerárak meredek emelkedéséhez vezet. A porosz miniszterelnök azzal is megvádolta

² Ein Zentrumsminister. *Freiheit*, 1920. október 19.

politikustársát, hogy az általa vezetett minisztériumban olyan magas rangú tisztviselő is dolgozik, akiről teljes bizonyossággal állítható, hogy megvesztegették, s Hermes minderről tudott. A korruptnak mondott tisztviselő nevét nem árulta el, és a bizonyítékokat sem tárta a nyilvánosság elé. (Klein 2014. 159) Braun ezzel a támadással vágott vissza Hermesnek, aki nem sokkal korábban bolsevista plánumnak titulálta Braun elképzeléseit. A Centrum párti miniszter a hadigazdálkodásra jellemző struktúra gyors lebontása mellett érvelt, és a piacgazdaság felé tervezett nyitni, így ellenzett minden olyan lépést, amely a magántulajdon gyengítésére adott volna alkalmat. (Barmeyer 1971. 5)

Ugyanezen a fórumon Braun párttársai is hevesen támadták Hermest. A nép kártevőjeként emlegették, aki hibás elképzeléseit ráadásul gyors ütemben, türelmetlenül akarja megvalósítani. A kapkodás mögött a Centrum Párt privatizációs trükkjeit gyanították. Attól tartottak, hogy Hermes a saját pártja mögött felsorakozó agrár-nagyvállalkozók érdekei szerint cselekszik. A hozzászólók kezdeményezték, hogy az SPD a Reichstagban nyújtson be bizalmatlansági indítványt Hermes ellen. A pártnapi voksolás egy szavazatnyi különbséggel azt az eredményt hozta, hogy a szociáldemokrata frakció alaposan vizsgálja meg az elhangzott vádakot és készítse el a bizalmatlansági indítványt. (Dowe 1980. 173) A szoros eredmény mögött felsejlett az SPD-n belüli korábbi viták lezáratlansága. A párt megosztott volt abban, hogy a hadigazdaságot milyen lépések mentén és ütemezéssel alakítsák át, s milyen mértékű és természetű legyen az állam szerepvállalása. Két évvel a háború befejezését követően a párton belüli vita még mindig nem dőlt el. Ez a helyzet lehetőséget kínált a Centrum Párt gazdasági hátszágának gyengítésére.

Az SPD pártnapján elhangzott vádakot a párttal rokonszenvező sajtóorgánumok nagy terjedelemben hozták. Nem annyira a konkrét bizonyítékok tárlásában jeleskedtek, hanem Hermes miniszteri kinevezésének körülményeit és okait firtatták. Megjelent a sajtóban egy 1919 decemberére datált levélrészlet, amelynek a címzettje Matthias Erzberger, alkancellár és birodalmi pénzügyminiszter volt. A levél írói Centrum párti parlamenti képviselők voltak, akik az alkancellár figyelmébe ajánlották Andreas Hermest. A leendő minisztert jó megjelenésű férfiként írták le, aki ékesszólásával képes sokakat megszólítani, de mindenekelőtt olyan jó katolikusként jellemezték, aki még nagy szolgálókat tehet a pártjának.³ A lap Hermes miniszteri kinevezését egyenesen ebből a

³ Ein Zentrumsminister. *Freiheit*, 1920. október 19.

levélből vezette le. A cikk azzal a végkövetkeztetéssel zárult, hogy csakis a polgári pártok soraiban fordulhat elő, hogy egy fontos poszt betöltője nem szakmai alkalmasság, hanem vallási hovatartozás alapján nyeri el tisztségét.⁴

Az újságok folyamatos híradásainak eredményeként a parlamenti képviselőkkel rendelkező pártok némelyike témává tette a Hermes-ügyet a Reichstagban is. A szociáldemokraták mellett az USPD (független szociáldemokraták) valamint a kommunista képviselők is heves támadásokat intéztek Hermes és a Centrum Párt ellen. A politikai vita oda vezetett, hogy 1920. december 15-én felállítottak egy parlamenti vizsgálóbizottságot, amely feladatukra kapta, hogy válaszolja meg a következő kérdéseket: 1. vannak-e olyan agrárkörök a miniszter mögött, amelyek érdekeltségét a miniszter kiemelten védelmezi, 2. igaz-e a sikkasztás vádja a miniszterrel szemben, és végül 3. történtek-e korrupciós esetek a minisztériumban.

A sajtó nagy teret szentelt már a vizsgálóbizottság felállításának is. A baloldali elkötelezettségű lapok a kapitalista nagyvállalkozóval szembeállított kispolgár és munkás ellentéteként írták le az esetet, olyan harcként, amelyben az alávetett rétegek védelmét csakis a szociáldemokraták és a kommunisták vállalják fel.⁵ A politikai ellenfeleket csalóként és uzsorásként bélyegezték meg, akik egyéni boldogulásukat keresve nem törődnek a leszakadt társadalmi rétegekkel, közvetve pedig az ország érdekeivel sem.⁶ A baloldali újságok közül egyedül a többségi szociáldemokraták lapja volt az, amelyik a durva hangvételű, ám mindössze általánosságokat hangoztató kritikák mellett tényközlésre is vállalkozott. A *Vorwärts* az egyik vezércikkében megnevezett olyan személyeket, akiket kapcsolatba hozott Hermes korrupciós ügyével. Gustav Rösicke, a Gazdaszövetség elnöke mellett Nikodem Caro, a Bajor Nitrogénművek vezérigazgatója került a célkeresztbe.⁷

Rösicke személyén keresztül lehetett kapcsolatot teremteni Hermes és a nacionalista politikai körök között, hiszen a Gazdaszövetség elnöke a Német Nemzeti Néppárt egyik befolyásos, jelentős agrárérdekeltségekkel rendelkező parlamenti képviselője volt. Rösicke politikai pályafutását könnyen fel lehetett olyan színben tüntetni, mint aki minden politikai rendszerben megtalálja a maga számítását. 1916 nyarán, azaz nem is olyan régen, Rösicke még a szélső-

⁴ Ein Zentrumsminister. *Freiheit*, 1920. október 19.

⁵ Bürgerliche und proletarische Ernährungspolitik. *Rote Fahne*, 1920. december 16.

⁶ Politische Übersicht. Braun contra Hermes. *Rote Fahne*, 1920. december 8.

⁷ Aus Hermes Ministerium. *Vorwärts*, 1920. december 8.

séges háborúpártiak egyik szószólójaként heves támadást indított a német hadsereg tehetetlen vezetői ellen azt követelve, hogy a hadsereg vezetését adják át Hindenburg és Ludendorff tábornokoknak. Caro esetében ezt a politikai szálát nem lehetett felmutatni, viszont mint jelentős gazdasági érdekeltségekkel rendelkező részvénytársaságok vezetőjét ahhoz a Hermes mögötti körhöz kapcsolták, akiknek az érdekeit a miniszter kiemelten figyelembe veszi. Nem mellesleg, Caro professzor a mésznitrogén ipari előállítási eljárásának egyik kidolgozója volt. Német vegyészek ezekben az években több hasonló eljárást is kidolgoztak, melyekkel összehasonlítva nem a Caro-féle mechanizmus bizonyult a legmegfelelőbbnek. Ennek ellenére, részben az állami támogatásoknak köszönhetően, az ipar sokáig alkalmazta.

A Birodalmi Élelmezési és Mezőgazdasági Minisztérium korrupcióval vádolt tisztviselőjének Otto Braun által korábban elhallgatott nevét is a sajtóorgánumok hozták nyilvánosságra. Erich Augustint, a minisztérium magas rangú köztisztviselőjét azzal vádolták, hogy legkisebb gyermeke keresztelőjére hatezer birodalmi márkát fogadott el a Német Agrárszövetség ügyvezető igazgatójától.⁸ Augustin politikai támadásként értékelte az újságokban megjelent híradásokat. Később azonban elismerte, hogy ezer márkát valóban kapott a fent nevezett személytől, de tagadta, hogy bármiféle ellenszolgáltatást nyújtott volna az összegért cserébe. Néhány nap elteltével Augustin úgy nyilatkozott, hogy időközben szerzett róla tudomást, hogy a felesége fogadta el a nagy összegű adományt. Az újságok tényként írtak a minisztériumban dolgozó további köztisztviselőkhöz köthető esetekről is, és újra a *Vorwärts* hozta le a baloldal által meggyanúsítottak neveit.⁹ Az egyes esetekről nem mint elszigetelt ügyekről írtak, következképpen az olvasók úgy rakták össze a híreket, hogy a minisztérium vezetőségének tudta nélkül nem fordulhatott volna elő a szinte ipari méretekből zajló vesztegetések sorozata.

A nyilvánosságra került hírek arra kényszerítették a minisztériumot és a birodalmi kormányt, hogy megnyilatkozzanak az ügyben. A minisztérium tagadott minden vádat. (Klein 2014. 163) Még Augustin esetében is igyekeztek megerősíteni a tisztviselő által tett nyilatkozatot, miszerint ellenszolgáltatás nem történt. A birodalmi kormány is kiállt Hermes mellett. A kormányzati kom-

⁸ In der Falle. *Freiheit*, 1920. október 20.; Zum Fall Augustin. *Berliner Lokal-Anzeiger*, 1920. október 24.; Zum Fall Augustin. *Germania*, 1920. október 26.; Der Fall Hermes. *Vossische Zeitung*, 1920. november 2.

⁹ Aus Hermes' Ministerium. *Vorwärts*, 1920. december 8.

munikáció az ellenzéki támadásokat azzal hozta összefüggésbe, hogy a kabinet nagy horderejű döntések előtt áll, így az újságokban megjelentetett hírek a politikai csatározások részét képezik. Nem felejtették el hangsúlyozni, hogy a koalíció egységét semmi sem veszélyezteti. A minisztertársak kiálltak Hermes mellett, feddhetetlenségét és szakmai hozzáértését a legkisebb mértékben sem kérdőjelezték meg. (Klein 2014. 164)

Igaz, a költségvetési vita hevében a képviselők hajlamosak voltak a túlzásokra. Az indulatokat csak fokozta, hogy 1921 februárjában, Poroszországban tartományi választásokra készültek, amelynek nagy volt a tétje. A porosz többségi szociáldemokraták szerették volna megőrizni az 1919 januárjában megszerzett befolyásukat. A kommunisták indulásával azonban veszélybe került a célul tűzött választási eredmény. Feltételezték ugyanis, hogy az SPD-ben csatlódott választókat majd a KPD vonzza magához. Ezért Braun tartományi kormánya bizonyos kérdésekben akár a birodalmi kormánnyal¹⁰ vagy az SPD központi vezetőségével is hajlandó volt szembeszegülni. A korrupció kezelése pontosan ilyen kérdésnek bizonyult. A porosz többségi szociáldemokratáknak mindenképpen cáfolniuk kellett azt a kommunista vádat, hogy a korrupció tekintetében nincs különbség a polgári pártok és a szociáldemokraták között. A kommunisták már 1919 januárjától olyan rendszerhibáról beszéltek, amely nem javítható, ezért a weimari rendszert, beleértve a többségi szociáldemokraták működését is, kidobásra ítélték. A tartományi választások később igazolták Braun félelmeit.

Hermes egészen 1920 decemberéig mindössze kivételes alkalmakkor, de akkor is kizárólag hivatalos nyilatkozat útján szólalt meg az ügyben. A *Vorwärts* december 8-ai cikkét követően azonban feljelentette az újságot. Az elkövetkező hónapokban a hírek inkább arról szóltak, hogy a bíróság éppen miért napolta el a becsületsértési ügyet, újabb adalékok azonban kerültek elő. Bár a *Vorwärts* továbbra is szorgalmasan foglalkozott az ügygel, a kommunista *Rote Fahne* mégis inkább arról cikkezett, hogy sem a kormánykoalíciónak, sem pedig a szociáldemokratáknak nem áll érdekében az eset felgöngyölítése. A polgári lapok mindeközben óvatosan nyúltak az esethez.¹¹

¹⁰ 1920. június 25-e és 1921. május 4-e között a többségi szociáldemokraták nem voltak tagjai a Konstantin Fehrenbach által vezetett kormánykoalíciónak.

¹¹ Hermes Prozess gegen den Vorwärts. *Vorwärts*, 1921. április 21.; Der Gott der Kaufleute und der Diebe. *Rote Fahne*, 1920. december 12.; Die Klage des Ministers Hermes. *Vossische Zeitung*, 1921. április 14.

1921 nyarán a felek között perbeli egyezség született, és ezzel csendben véget ért a bírósági procedúra. Időközben az 1920 decemberében felállított parlamenti vizsgálóbizottság is befejezte a vizsgálódást. A három feltett kérdésre a következő válaszok születtek: nem igazolható a gyanú, hogy a miniszter akár csak egyetlen agrárvállalkozói kört is kiemelten támogatott volna. Azt a vádat sem bizonyították, hogy Hermes a közpénzt saját céljaira használta volna s végül elegendőnek találták az Augustinnal szemben alkalmazott intézkedését, hogy a beismerést követően elbocsátotta a minisztérium kötelékéből. A vizsgálat nem támasztotta alá azt a feltételezést sem, hogy Hermes tudott volna Augustin tetteről, és a feltárt korrupciós esetből nem vezethető le, hogy a miniszter korrupt lenne. Megállapították viszont, hogy a minisztériumi könyvelési gyakorlat alkalmasint nem az államháztartást szabályozó előírásoknak megfelelően történt, de az érintettek minden esetben jóhiszeműen jártak el.¹² Minden jel arra mutatott, hogy a majd két évig tartó botrány nem gyengítette Hermes politikai befolyását és nem tépázta meg tekintélyét. Éppen ellenkezőleg, hiszen 1921-ben birodalmi pénzügyminiszterré nevezték ki. Úgy tűnt, hogy a Hermes-ügy elveszítette gyúanyagát.

Néhány hónapos szélcsend után, 1922 tavaszán újra megindultak a Hermes elleni támadások. Több lap hasábjain is azt lehetett olvasni, hogy Hermes az egyik rajnai vincellér egyesülettől két alkalommal is mélyen áron alul vásárolt bort. Némely orgánum azzal a feltételezéssel élt, hogy ezzel az üzlettel valójában megvesztegették a minisztert, hiszen tudnia kellett, hogy ezt a fajta bort palackonként három márkáért kizárólag korrupciós céllal lehetett megvenni. Tudni vélték azt is, hogy az üzlet nyélbe ütése előtt Hermes engedélyezte az említett trieri vincellér egyesület számára, hogy külön kiutalással nagyobb mennyiségű cukorszállítmányhoz jusson, holott a szabályok ezt nem tették lehetővé.¹³ Az egyik lap nyomtatásban hozta a számlát is, amellyel bizonyította az állítását.¹⁴ Hermes rendkívüli módon sérelmezte a cikk címét, és rágalmazás gyanújával feljelentést tett. A minisztérium pedig hamarjában kiadott egy nyilatkozatot, amelyben elismerték a cukorszállítmánnyal kapcsolatos állítást,

¹² Verhandlungen des Reichstags, 1 Wp., Bd. 376, Drucksachen, Nr. 5485 (Bericht des 26. Untersuchungsausschusses), 6014-6017. Idézi: Klein, 163. o.

¹³ Minister Hermes als Empfänger von Liebesgaben?. *Freiheit*, 1922. március 8.; Neue Angriffe auf Hermes. *Berliner Lokal-Anzeiger*, 1922. március 9.; Die Anklage gegen Dr. Hermes. *Vossische Zeitung*, 1922. március 11.; Die Angelegenheit Hermes. *Rote Fahne*, 1922. március 12.

¹⁴ Der Korruptionsminister. *Freiheit*, 1922. március 9.

de azt a túlzottan savas szőlőterméssel magyarázták. Jelezték továbbá, hogy több vincellér egyesületet is kiségitettek a központi cukorkeretből, tehát szó sem lehetett különleges elbánásról. Néhány lap azonban nem hagyta ennyiben az ügyet. A *Rote Fahne* megszerezte a jegyzőkönyvet, amely azon az ülésen készült, amikor a hivatkozott döntés megszületett, és az nem támasztotta alá a miniszter állítását.¹⁵

A rágalmazási per 1922. október 31-én kezdődött. A *Freiheit* felelős szerkesztője, Richard Hensel a bírósági eljárás során azt vallotta, hogy a cikk megjelenítésével szerették volna felhívni a figyelmet a korrupció veszélyeire. Egy köztisztviselő, aki fontos ügyekben dönt és hatással van folyamatokra, nem fogadhat el ajándékot. Ehhez szükségeltetett volna a kormányzati felettes engedélye. A vincellér egyesület elnöke vallomásában azt állította, hogy a borszállítmányt nem ajándéknak szánta, hanem a párttársa iránt érzett tisztelet jeléül küldte, részéről így fel sem merült a megvesztegetés gondolata.¹⁶ Az államügyész nem látta bizonyítottnak sem az aktív sem pedig a passzív megvesztegetés vádját. A bíróság is osztotta ezt az álláspontot. Henselt nagy összegű pénzbüntetés megfizetésére kötelezték, ráadásul neki kellett állnia a perköltséget is.¹⁷ A Centrum Párthoz közel álló lapok a per eredményére mintegy visszaigazolásként tekintettek. Felhívták rá a figyelmet, hogy a bíróság is politikai manővert látott a Hermes elleni támadásokban.¹⁸ A politikai ellenfelek viszont megdöbbenésüknek adtak hangot az ítélethirdetés után. A *Vorwärts* elitélően írt a Hermes-féle jelenségről. Elsősorban nem korrupciós vádakot fogalmazott meg, helyettük a minisztérium szakmai tevékenységének elégtelenségét hangsúlyozták.¹⁹ A kommunisták igazolva látták korábbi állításaikat: Hermések jönnek és Hermések mennek, s amíg a kapitalizmus újjáépítése zajlik, addig nincs értelme személycserékről beszélni.²⁰

A Hermes-ügy ezzel lezárult. Andreas Hermes azon kevés politikus közé tartozott, akik egy korrupciós botrányból politikailag szinte sértetlenül kerültek ki. A kancellárok nem vonták meg tőle a bizalmat, a parlamenti vizsgálóbizottság nem állapította meg a felelősségét. A sajtó támadásai sem kényszerítet-

¹⁵ Die Angelegenheit Hermes. *Rote Fahne*, 1922. március 12.

¹⁶ Der Prozess Hermes. *Vorwärts*, 1922. november 22.

¹⁷ Das Urteil im Hermes-Prozess. *Vossische Zeitung*, 1922. november 4.

¹⁸ Das Urteil. *Germania*, 1922. november 4.

¹⁹ Nochmal Hermes. *Vorwärts*, 1922. november 6.

²⁰ Noch ein Skandalchen. *Rote Fahne*, 1922. október 24.

ték visszalépésre és az általa indított peres eljárásokból is győztesen került ki. Politikai pályafutása Hitler hatalomra kerülésével véget ért, visszaadta a parlamenti mandátumát. Többször került valóságos életveszélybe, halálra is ítélték, de a kivégzés elmaradt. Az orosz csapatok berlini bevonulása után a város új urai felkérték, hogy vegyen részt a főváros és az ország élelmiszerellátásának megszervezésében, majd a mezőgazdaság újjászervezésében. A közös munka nem tartott sokáig, mert határozottan elutasította a szovjetizálást. A CDU egyik alapítója lett, és 1945 végén átköltözött Észak-Rajna-Vesztfáliába. Az 1950-es években részt vett a Német Szövetségi Köztársaság gazdasági újjászervezésében, elnöke lett a Német Parasztszövetségnek, de Konrad Adenauer kancellárral több kérdésben is ellentétes álláspontot képviselt, ezért lassan kivonult az országos politikából. 1964-ben halt meg.

IRODALOM

BARMEYER, Heide (1971): *Andreas Hermes und die Organisationen der deutschen Landwirtschaft*.

Stuttgart: Gustav Fischer Verlag

DOWE, Dieter, szerk. (1980): *Protokolle der Sitzungen des Parteiausschusses der SPD 1912 bis 1921*. A bevezetőt írta: Friedhelm Boll. Berlin/Bonn

KLEIN, Annika (2014): *Korruption und Korruptionsskandale in der Weimarer Republik. Schriften zur politischen Kommunikation, Band 16*. Göttingen: V&R unipress

<http://www.zeit.de/1964/02/andreas-hermes> (2015. október 26.)

<https://www.dhm.de/lemo/biografie/andreas-hermes> (2015. október 26.)

<http://www.wilhelm-der-zweite.de/heute/doorn.php> (2015. október 26.)

Berliner Lokal-Anzeiger

Freiheit

Germania

Rote Fahne

Vorwärts

Vossische Zeitung